

«УКРАЇНСЬКИЙ КІССИНДЖЕР»?
ОМЕЛЯН ПРИЦАК,
«РЕАЛІТЕТИ» І ПРОЄКТ
«НАУКОВОЇ ОФЕНЗИВИ»*

Останнє десятиліття принесло справжню революцію у вивченні інтелектуальної історії «холодної війни». Хоча вплив американсько-радянського протистояння на академічне життя і науку став предметом контрверсій і критики задовго до падіння «залізної завіси», лише нещодавно, разом зі щораз кращою доступністю архівів, з'явилися піонерські дослідження з історії американської славістики і советології, а також залучення східноєвропейських емігрантів у поборення комунізму¹. Наявна історіографія, однак, здебільшого оминає місце української повоєнної еміграції у політиці США щодо соціалістичного табору, подібно як внесок українських інтелектуалів у творення американської славістики. Винятковим і все ще актуальним внеском у вивчення українського політичного життя в еміграції у контексті «холодної війни» стала стаття Ярослава Грицака, присвячена «реалітетникам» і їхнім планам налагодження контактів з Україною². У цій статті спробуємо поглянути на

* Статтю написано за підтримки Стипендії ім. Річарда Пайпса, що її надав Інститут політичних наук Польської Академії наук. Автор висловлює вдячність к. і. н., керівнику Науково-дослідного центру орієнталістики імені Омеляна Прицака Таїсії Сидорчук за багатолітню допомогу в праці з архівом Омеляна Прицака.

¹ Engerman D. Know Your Enemy. The Rise and Fall of America's Soviet Experts. New York : Oxford University Press, 2009. 480 p.; Tromly B. Cold War Exiles and the CIA Plotting to Free Russia. New York : Oxford University Press, 2019. 329 p.

² Грицак Я. «Холодну війну розхолодити...»: до спроби налагодження зв'язків між українськими інтелектуалами Заходу та УРСР. *Марра Mundi: Збірник наукових праць на пошану Я. Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. [Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць], 1996. С. 875–902.

малознану діяльність історика-орієнталіста Омеляна Прицака (1919–2006) і заснованого ним Українського наукового інституту Гарвардського університету (УНІГУ) на тлі ініціатив української еміграції і американської політики щодо СРСР і його сателітів. Проаналізуємо політичні проекти видатного сходознавця, спроби контактів із радянськими дипломатами і культурними діячами, мотивацію таких зустрічей і їхнє значення для творення україністики у Гарварді. Зрештою, спробуємо поглянути на співвідношення Прицакових проєктів із політичною реальністю «холодної війни».

У колі «реалітетів»

Більшість досліджень біографії і доробку Омеляна Прицака звертає увагу на нетиповість його фігури на тлі українців – вихідців із міжвоєнної Галичини³. Учений належав до групи, яку Ярослав Грицак слушно окреслив як «еміграційні інтелектуали західної школи» (Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984), Богдан Осадчук (1920–2011), Орест Зілінський (1923–1976), Юрій Луцький (1919–2001)): критиків інтегрального націоналізму і «галицького гетто», прихильників загальноукраїнського патріотизму, відкритих на своїх наддніпрянських земляків, чий політичний світогляд великою мірою сформувався під впливом писань В'ячеслава Липинського (1882–1931)⁴. Усі вони усвідомлювали обмеженість еміграційного існування і поділяли переконання, що зміни у соціалістичному блоці, а отже в Україні, настануть не у результаті революції чи збройного повстання, а шляхом еволюції УРСР та її політичних еліт у напрямі суверенності. У цьому сенсі група схилилася до «реальної політики» стосовно радянської України (звідси «реалітетники»), а у своїх калькуляціях рахувалася з формально суверенним статусом «другої радянської республіки». Від згаданої групи Прицака, окрім всього іншого, відрізняли додаткові обставини: інтелектуальний вплив відкритого на контакти з Києвом Івана Крип'якевича (1886–

³ Більше про О. Прицака див.: Портнов А. Омелян Прицак – історик модерної України. *Україна Модерна*. 2007. № 12. С. 137–148; Сидорчук Т. Штрихи до портрету вченого. *Українська орієнталістика* : зб. наук. праць. Київ, 2009–2010. № 4/5. С. 45–48; Sysyn F. Omeljan Pritsak and the Establishment of Ukrainian Studies at Harvard: The Vision and the Actuality. *Ab Imperio*. 2020. № 1. Pp. 277–300.

⁴ Грицак Я. «Холодну війну розхолодити...». С. 878.

1967), близькість до київських сходознавчих кіл у 1939–1941 рр. (навчання у Агатангела Кримського, 1871–1942), служба у Червоній армії (1940–1941), а після війни – тісна співпраця з польськими і радянськими тюркологами і алтаїстами. Безперечний вплив на стосунки Пріцака до України мала також родинна ситуація, адже його мама, Емілія Пріцак (1897–1971), попри починання сина, так і не змогла емігрувати з повоєнного СРСР ⁵.

Омелян Пріцак виїхав з окупованого німцями Львова на навчання до Берліна у 1943 р. Перша після війни можливість відвідати Україну з'явилася навесні 1959 р. Під час перебування у Польщі на запрошення тюркологів Ананія Зайончковського (1903–1970) і Едварда Триярського (нар. 1923) український вчений несподівано для себе отримав лист від Івана Крип'якевича із пропозицією відвідати Львів. Зв'язавшись телефоном із Крип'якевичем, Пріцак із подивом довідався, що той нічого про запрошення не знає. Бажання зустрітися зі своїм вчителем і побачитися з матір'ю виявилось сильнішим від страху за своє майбутнє, тож Пріцак використав цю, як виявилось, провокацію КГБ. Вже у Львові його намовляли залишитися і творити в Україні Інститут сходознавства. З очевидних причин учений відмовився ⁶.

Омелян Пріцак все ж не квапився обривати контакти з рідними краями. Від 1962 р. учений інтенсивно листувався з львівським істориком-сходознавцем Ярославом Дашкевичем (1926–2010), який протягом кількох десятиліть був головним його містком в Україну ⁷. Водночас, разом із переїздом до США на запрошення Гарвардського університету у 1960 р., Пріцак включився у наукове життя української еміграції, розпочавши співпрацю з середовищем Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку (УВАН) – інституції, заснованої

⁵ Листування з цього приводу див.: Наукова бібліотека Національного університету «Киево-Могилянська академія». Науковий архів (далі – НБ НАУКМА. Науковий архів), ф. 10 (Пріцак Омелян Йосипович), оп. 1, спр. 764.

⁶ Пріцак О. Спогад про вчителя. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / [відп. ред. Я. Ісаєвич, упоряд. Ф. Стеблій]. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Т. 8. С. 565–566.

⁷ Про ці контакти див.: Сидорчук Т. Взаємини Омеляна Пріцака та Ярослава Дашкевича на тлі епохи (на матеріалах архіву О. Пріцака в Національному університеті «Киево-Могилянська Академія»). *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі ХХІ ст.: матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича* / [упоряд. М. Капраль, Н. Кіт, А. Фелонюк]. Львів : б. в., 2013. С. 106–115.

головно «східняками», що продовжувала традицію київської ВУАН і прагнула вийти з ізоляції «галицького гетто»⁸. Участь в уланівських історичних конференціях на запрошення їх організатора Івана Лисяка-Рудницького залучала Пріцака в українське інтелектуально-політичне життя Нью-Йорка, де від початку 1960-х активну діяльність розгорнув Клуб Круглого Столу. Він став простором зустрічей емігрантів різного політичного штибу для обговорення актуальних проблем української дійсності, організований був ліберальними інтелектуалами на кшталт Євгена Стахова (1918–2014) та Івана Кедрина-Рудницького (1896–1995). Першоплановим завданням учасників цього середовища було переосмислення ролі еміграції в дещо інших політичних умовах, коли в підрадянській Україні розпочалося пробудження літературного і національного життя. Зосереджені у Клубі «реалітетники» виступили відтак із непопулярною серед еміграційного естеблїшменту програмою налагодження обережних контактів із Краєм⁹. На відміну від свого університетського приятеля Лисяка-Рудницького, Пріцак не був активним учасником Клубу, хоча саме там, як видається, викристалізувалася ідея створення україністичного центру у Гарварді¹⁰.

Сходознавець не брав безпосередньої участі у баталіях навколо проблеми контактів із «культурними діячами» з УРСР, які після 1964 р. почали відвідувати США, хоч солідаризувався з постулатами колег-«реалітетників». У 1966 р., на прохання подати кандидатів на Нобелівську премію з літератури, Пріцак запропонував літераторів з іншого боку «залізної завіси»: Павла Тичину (1891–1967), Івана Драча (1936–2018) і Ліну Костенко (нар. 1930)¹¹. Не без зв'язку з цією ідеєю учений організував 7 грудня 1966 р. у Гарварді поетичний

⁸ Про суперечності між «галицьким» НТШ і «східняцьким» ВУАН див.: Луцький Ю. На перехресті. Спогади. Луцьк: Ініціал, 1999. С. 55–71.

⁹ Цікаві міркування про реакцію еміграції на ситуацію в Україні містить: Belezza S. Making Soviet Ukraine Ukrainian: The Debate on Ukrainian Statehood in the Journal *Suchasnist'* (1961–1971). *Nationalities Papers*. 2019. Vol. 47. No. 3. P. 379–393.

¹⁰ На початку 1967 р. активний учасник Клубу Всеволод Голубничий запросив О. Пріцака з доповіддю «Організація і завдання української науки в США», під час якої учений ближче познайомився з лідером студентської ініціативи створення україністичного центру Степаном Хемичем. – В. Голубничий до О. Пріцака, 8.01.1967, *НБ НаУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 688, арк. 2.

¹¹ Детальніше про ці ініціативи див.: Сидорчук Т. Омелян Пріцак та українські письменники – кандидати на Нобелівську Премію. *СвітОгляд*. 2019. № 2. С. 56–63.

вечір для поетів Івана Драча і Дмитра Павличка (нар. 1929), які приїхали до США у складі делегації УРСР в ООН. Своїми враженням про зустріч поділився у листі до Юрія Шевельова (1908–2002) гарвардський літературознавець Віктор Вайнтрауб (1908–1988), виразно захоплений «сильними акцентами політичного протесту» у висловлюваннях українських гостей. Додав: «Треба було його [Пріцака] бачити на естраде: весь заслуханий і сяючий»¹². Захват гарвардського професора поділяли самі українські поети, які тижнем пізніше, під час зустрічі з «реалітетниками» у домі Євгена Стахова, не приховували втіхи від його нобелівських ініціатив. Павличко заявив, що показував лист від Нобелівського комітету першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту (1908–1996), звертаючи увагу на відкритість американських українців¹³. Натомість Іван Драч у схожому тоні назвав знайомство з Пріцаком «найцікавішим явищем мого американського скомплікованого життя», додавши: «Добре нам було в Гарварді під твоїм крилом»¹⁴.

Власне від своїх нових київських приятелів Омелян Пріцак довідався про підготовку поїздки навесні 1967 р. до Північної Америки іншого помітного «культурного діяча» з УРСР Віталія Коротича (нар. 1936)¹⁵. Учений належав до вузької групи «реалітетників», які зустрілися з Коротичем після його літературного вечора у Ратгерському університеті. Сам Коротич, на зустрічі з українською громадою Чикаго, заявив, що офіційний Київ зацікавлений у розвитку культурних відносин з «аполітичними групами як нью-йоркські поети чи вчені, як [Юрій] Шерех, [Іван] Фізер, [Омелян] Пріцак, ін.». Звертаючи увагу на те, що саме вони можуть допомогти покращити ситуацію в Україні, Коротич жодним словом не згадав про найактивніших «реалітетників» із Клубу Круглого Столу¹⁶. Тим не менше,

¹² В. Вайнтрауб до Ю. Шевельова, 8.12.1966, Columbia University Archives, George Shevelov Papers, box 14, folder 23. Див. також: В. Вайнтрауб до Д. Чижевського, 8.12.1966, *Archiwum Wiktora Weintrauba w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie*, sygn. 346/07.

¹³ Report on the meeting held at home of Eugene Stakhiv, 23.12.1966, *Central Intelligence Agency's Freedom of Information Act* (далі – CIA FOIA), «Aerodynamic», vol. 35, no. 0055, p. 3.

¹⁴ І. Драч до О. Пріцака, 27.12.1966, НБ НАУКМА. Науковий архів, ф. 10, оп. 1, спр. 703, арк. 1.

¹⁵ І. Драч до О. Пріцака, 1.02.1967, НБ НАУКМА. Науковий архів, ф. 10, оп. 1, спр. 703, арк. 2.

¹⁶ Korotych Vitali, 5.04.1967, CIA FOIA, «Aerodynamic», vol. 36, no. 0032, p. 3.

саме цей візит став безпосереднім поштовхом до оприлюднення звернення американських професорів українського походження «Про сучасну ситуацію в Україні», що його від 1965 р. готувала Ініціативна Група у складі Івана Лисяка-Рудницького, Всеволода Голубничого (1928–1977), Івана Коропецького (1921–2012), Мирослава Лабуньки (1927–2003) і Василя Маркуся (1922–2012). Цей документ, поточно званий «Заявою», був адресований до найвищої влади УРСР та інтелігенції з обох боків «залізної завіси» і мав на меті створення підрадянським інтелектуалам платформи для виходу поза рамки «аполітичного культурництва» у напрямі політичних постулатів¹⁷.

Характерно, однак, що Омелян Пріцак остаточно не увійшов до Ініціативної Групи і не поставив свого підпису під «Заявою», попри настійливі прохання і нагадування Івана Лисяка-Рудницького¹⁸. Видається, що гарвардський професор не хотів передчасно псувати відносин з українською громадою, здебільшого критичною щодо «Заяви», тим більше, що власне навесні 1967 р. з'явився план організації збирання коштів на україністичні кафедри у Гарварді. Українська еміграція була дуже чутливою на такі політичні жести, і підпис Пріцака означав би фактичний крах щойно народженої ініціативи.

Офіційне народження україністики у Гарварді у січні 1968 р. і активізація збирання коштів на Фонд Кафедр Українознавства наклали серйозні обмеження на публічні висловлювання і дії Омеляна Пріцака. Потреби гарвардської україністики змушували вченого рахуватися також з еміграційними «реалітетами», настроями у громаді, специфічною політичною і церковною ситуацією, підтримкою редакції найбільшої української газети у США «Свобода» і її редактора Антіна Драгана (1913–1986). Іншими словами, вимагала від Пріцака – як особливо «експонованої особи»¹⁹ – розсудливості у публічній презентації себе і твореного осередку. Вимагала, зрештою, певного відмежування від найактивніших промоторів діалогу з Україною, на кшталт публіциста і правника Андрія Білинського

¹⁷ Грицак Я. «Холодну війну розхолодити...». С. 882–884.

¹⁸ І. Лисяк-Рудницький до О. Пріцака, 24.05.1967, 3.10.1967, 9.10.1967, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 723, арк. 7, 11, 12.

¹⁹ У такий спосіб висловився інший активний «реалітетник», натякаючи на небажані наслідки їхньої співпраці: А. Білинський до О. Пріцака, 2.12.1986, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 670, арк. 3.

(1916–1995) чи літератора Юрія Косача (1908–1990), чия присутність у Гарварді могла бути водою на млин численних критиків українських кафедр. Навесні 1970 р. Український Конгресовий Комітет Америки відкрито засудив запрошення з доповіддю Білінського, що вже встиг стати «червоною плахтою для більшості емігрантів». Прицака звинувачували у підтримці теорій Білінського про формально суверенний характер УРСР і втручанні у «боротьбу самостійницького табору емігрантів проти емігрантів-зміновіхівців» на боці останніх ²⁰. Відтак, ключовим елементом «гарвардського чуда» став ефективний піар, а зв'язками з громадою займалася окремо відведена особа (асистентом директора УНІГУ до справ Public Relations був Богдан Тарнавський ²¹). Незалежно від нових обставин, історик усвідомлював конечність зв'язків із країнами соціалістичного табору (передусім Польщею) і Україною, хоча б з огляду на доступ до бібліотек і архівних джерел. По-перше, видавничі проекти новоствореної українознавчої кафедри відразу наштовхнулися на проблему відсутності стародруків чи рідкісних друкованих праць з української історії і культури, примірники яких існували лише в Україні ²². Більше за те, творення україністичного центру і нової школи західних україністів не могло обійтися без праці з оригінальними документами, тим більше, що 1960–1970-ті відкрили перед американськими дослідниками нові можливості академічних обмінів ²³. Молоде українознавче покоління, яке прагнув виховати, Прицак окреслив «українською документальною школою у системі Гарварду», безпосередньо відсилаючись до традиції документальної школи Володимира Антоновича (1834–1908) ²⁴. Усі ці обставини зумовили особливий характер «наукової політики» гарвардського

²⁰ Л. Шанковський до О. Прицака, 20.06.1970, *Harvard University Archives* (далі – HUA), Papers of Omeljan Pritsak, box 2.

²¹ O. Pritsak to Franklin Ford, 7.06.1973, *HUA*, Records of the Harvard Ukrainian Research Institute (Records of HURI), 858.5, box 1.

²² Це стосувалося, зокрема, перевидання «Українських народних дум» Катерини Грушевської, другий том яких зберігся лише у СРСР. Допомогти в отриманні потрібного екземпляру зголосився Д. Павличко, передаючи книгу через українського дипломата в ООН Віктора Батюка. – О. Прицак до Д. Чижевського, 13.06.1969, *HUA*, Records of HURI, box 6; В. Батюк до О. Прицака, 10.08.1970, *HUA*, Papers of Omeljan Pritsak, box 1.

²³ Byrnes R. *Soviet-American Exchanges, 1958–1975*. Bloomington : Indiana University Press, 1976. 275 p.

²⁴ Sysyn F. *Omeljan Pritsak and the Establishment of Ukrainian Studies*. P. 289.

осередку, який, з огляду на неможливість доступу до радянських українських архівів, зробив ставку на співпрацю з істориками і архівістами з Польщі²⁵.

Прицак, утім, не припиняв пошуку можливостей доступу до архівів в Україні і навіть після 1968 р. утримував контакти з гостями з УРСР та окремими дипломатами. Навесні 1968 р. запросив із доповіддю про арабістичні студії у СРСР дипломата Юрія Кочубея (нар. 1932), але цього разу зустріч організував гарвардський колега тюрколог Прицака, Річард Фрай (1920–2014)²⁶. Окрім спільних наукових інтересів і зацікавленості у реабілітації в українській радянській науці Агатангела Кримського, Прицак використав присутність гостя з УРСР для полегодження своїх приватних справ. Уже кілька років учений безрезультатно намагався забрати до США свою маму Емілію, змагаючись з різними бюрократичними формальностями. За намовою «компетентних товаришів» Кочубей порадив звернутися до радянського консульства у Вашингтоні і обіцяв зайнятися цим питанням після повернення до Києва²⁷.

На переломі 1960-х і 1970-х рр. у середовищі «реалітетників» з'явилася ідея поїздки групи українсько-американських професорів до УРСР для прочитання лекцій та зустрічей із радянськими українськими вченими. Улітку 1969 р. Іван Лисяк-Рудницький обговорював це питання з проректором Київського Державного університету з міжнародних зв'язків Глібом Цветковим (1922–1996) під час його перебування у Нью-Йорку. Співрозмовники домовилися повернутися до справи за рік, коли після завершення Міжнародного конгресу історичних наук у Москві Лисяк-Рудницький завітає до Києва²⁸. У столиці України історик зустрівся з представниками радянського науково-літературного естелішменту Юрієм Смоличем (1900–1976), Михайлом Марченком (1902–1983), Петром Недбайлом (1907–1974) і Катериною Колосовою (1920–1990). Зустрівся також з Цветковим, який на здивування Лисяка-Рудницького кілька разів

²⁵ Notatka służbowa, 29.04.1971, *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej* (далі – AIPN), BU 001043/303/J, Teczka personalna kandydata na tajnego współpracownika: Zbigniew Stanisław Wójcik, k. 11.

²⁶ Verna Johnson to Sargent Kennedy, 8.05.1968, HUIA, Records of HURI, 858.5, box 3.

²⁷ Ю. Кочубей до О. Прицака, 29.05.1968, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 714, арк. 5. Остаточного О. Прицаку не вдалося отримати дозвіл на виїзд матері, з якою він так і не побачився...

²⁸ Грицак Я. «Холодну війну розхолодити...». С. 897.

звертав розмову на кафедру україністики у Гарварді і попередні розмови з Прицаком, котрий розраховував на співпрацю з Київським університетом і Академією наук УРСР. У своєму щоденнику історик занотував вимовний коментар: «Це не буде Прицакові легко, бо він залежний від нашої громадськості – включно з колами УН Союзу та бандерівцями – що від її щедрости залежить фінансова доля Гарвардського центру»²⁹. До планованої «реалітетниками» поїздки остаточно не дійшло. Прохання українських емігрантів про офіційне запрошення до України довго залишалось без відповіді, аж доки у березні 1971 р. з Київського університету прийшла негативна реакція. Ярослав Грицак слушно припускає, що за рішенням радянської сторони стояла зміна політичного курсу республіканського керівництва, яке під тиском КГБ виступало за обмеження контактів з іноземцями³⁰. Ключове значення мала, здається, активізація «тамвидаву» з матеріалами про утиски дисидентів в УРСР, що їх переправляли на Захід гості з «капіталістичних країн»³¹.

У всій цій історії існував, утім, гарвардський вимір, на який натякав Іван Лисяк-Рудницький у своїх щоденниках. У грудні 1969 р. між Департаментом Славістики Гарвардського університету і АН УРСР розпочався обмін книжковою продукцією, що його обговорювали принаймні від грудня 1968 р. Керівник славістики, а zarazом член Комітету Українських Студій Горас Лант (1918–2010) інформував директора Інституту мовознавства АН УРСР Івана Білодіда (1906–1981), якого пізнав під час празького Славістичного Конгресу 1968 р., про розширення вивчення української мови у Гарварді. У зв'язку з цим пропонував відрядити до Києва одного з гарвардських докторантів, молодого мовознавця Геннінга Андерсена (Henning Andersen, нар. 1934), уможливаючи йому доступ до бібліотек і знайомство з працівниками Академії Наук³². Зі свого боку директор АН УРСР Борис Патон (1918–2020) розпорядився підібрати можливих кандидатів для викладання славістичних дисциплін у США, про що Білодід офіційно повідомив ректора Гарварду Натана П'юзі

²⁹ Лисяк-Рудницький І. Щоденники / [відп. ред. Я. Грицак, Ф. Сисин, упоряд. Я. Глистюк, Г. Вітвіцька, А. Гентош, О. Дмитерко, М. Думич, К. Кебудзинська, Т. Романюк]. Київ : Дух і Літера, 2019. С. 636.

³⁰ Грицак Я. «Холодну війну розхолодити...». С. 900.

³¹ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / [за ред. Ю. Шаповал]. Київ : Генеза, 2004. С. 364.

³² Н. Lunt to I. Bilodid, 5.12.1969, *HUA*, Papers of Omeljan Pritsak, box 1.

(1907–2001)³³. Про серйозність намірів Академії наук свідчить також те, що Патон обговорював можливість розбудови контактів із закордонними вченими з Шелестом³⁴. У листуванні, однак, не фігурує ані україністична кафедра, ані Омелян Прицак, хоча у контактах із радянською стороною Лант не приховував мети своїх старань: «розбудова тутешніх українських студій»³⁵. Тим не менше, Прицак безперечно був заангажований у цю справу, а підтримуючи поїздки Геннінга Андерсена до Києва, сподівався дальшого розвитку академічних обмінів³⁶. Сподівання українського вченого не були безпідставними: у 1970 р. дещо пом'якшився ідеологічний тиск на українську історичну науку в УРСР, офіційно реабілітовано Агатангела Кримського, з'явилися проекти перевидання козацьких літописів і праць Дмитра Яворницького (1855–1940). Ба більше, Ярослав Дашкевич міг згадати про гарвардські проекти перевидання української історіографічної класики завідувачу відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР Івану Гуржію (1915–1971), хоча, за словами Дашкевича, на нього «це не зробило особливого враження»³⁷.

Про нові політичні віяння у радянській науковій політиці Прицак дізнавався не лише з закамуюльованих натяків у листах Дашкевича. Того ж самого 1970 р. він приватно зустрівся зі згаданим вище Глібом Цветковим та працівником Секретаріату ООН Іваном Хмелем (1923–2003). Роль посередника між Прицаком і радянськими представниками зіграв Всеволод Голубничий, котрий утримував тісні зв'язки з Хмелем. Останній із задоволенням погодився виступити на гарвардському семінарі з темою «УРСР у міжнародних відносинах 1917–1923» і втішливо прийняв ідею співпраці між Києвом і українською кафедрою. З великим подивом Голубничий довідався від Хмеля, що можливий приїзд до США празького україніста Ореста Зілінського у 1969–1970 рр. заблокували власне на прохання УРСР, де образилися, що до Гарварду «запросили читати літературу експерта з Праги, а не з Києва»³⁸. 21–22 липня 1970 р. Цветков і Хміль відвідали Гарвардський університет, зустрілися з Комітетом

³³ I. Bilodid to N. Pusey, 18.12.1969, *HUA*, Papers of Omeljan Pritsak, box 1.

³⁴ Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. С. 300.

³⁵ H. Lunt to O. Pritsak, 20.03.1969, *HUA*, Records of HURI, 858.5, box 4.

³⁶ H. Lunt to O. Pritsak, 8.04.1970, *HUA*, Records of HURI, 858.5, box 4; H. Lunt to I. Bilodid, 13.05.1970, *HUA*, Papers of Omeljan Pritsak, box 1.

³⁷ Я. Дашкевич до О. Прицака, 17.12.1970, *НБ НаУКМА*. Науковий архів, ф. 10, оп. 1, спр. 699, арк 58.

³⁸ В. Голубничий до О. Прицака, 12.06.1970, *НБ НаУКМА*. Науковий архів, ф. 10, оп. 1, спр. 688, арк. 4.

Українських Студій, представниками Департаменту славістики і славістичного відділу університетської бібліотеки³⁹. За браком джерел важко сказати, якими були безпосередні результати зустрічі. У всій цій справі привертає увагу надзвичайна обережність Прицака, котрий у листуванні з Голубничим свідомо уникав згадок про радянських гостей. Вживання загадкових окреслень на зразок «двоє панів (Х і Ц)», «названі у Вашому листі двоє панів»⁴⁰ свідчить, що Прицак прагнув зберегти візит у максимальній таємниці.

Можна припустити, що самотнім результатом гарвардсько-київських проектів стала поїздка Геннінга Андерсена до Києва у червні–серпні 1970 р. Закордонний гість зацікавив молодших працівників Інституту мовознавства, які йому всіляко допомагали, а подеколи навіть дозволяли собі критичні висловлювання про наукову політику в УРСР. Іван Матвіяс (1925–2017), що його Інститут призначив опікуватися американським докторантом, відкрито зізнався, що справжньою причиною обміну з Гарвардом є намагання Білодіда покращити власну позицію – радянська сторона ніколи не прагнула відправляти своїх представників до США⁴¹. Вже скоро на зміну нетривалій ідеологічній «відлизі» прийшли справжні «заморозки», які перервали і без того обмежені американсько-українські контакти. «Ледве чи існує потреба висилати далі Ваші видання», – писав у травні 1971 р. Ярослав Дашкевич, який вже у серпні 1972 р. був звільнений з Академії наук⁴². Немоżliвою виявилася фінансована IREX поїздка до УРСР для архівних досліджень докторанта Франка Сисина (нар. 1946), який відтак змушений був обмежитися колекціями, доступними у Польщі⁴³.

Нові обставини не означали, що Прицак відмовлявся від вигідних для УНІГУ контактів із радянськими дипломатами. З документів відомо, що наприкінці 1973 р. Гарвард знову відвідали представники делегації УРСР в ООН, що, втім, призвело до непорозуміння

³⁹ O. Pritsak to J. Dunlop, 3.07.1970, 15.07.1970, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 658, арк. 168.

⁴⁰ О. Прицак до В. Голубничого, 3.07.1970, 15.07.1970, *НУА*, Papers of Omeljan Pritsak, box 2.

⁴¹ H. Andersen to O. Avramchuk, 6.02.2021 (е-мейл у особистих документах автора).

⁴² Я. Дашкевич до О. Прицака, 6.05.1971, 15.08.1972, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 699, арк. 68, 74.

⁴³ Kohut Z., Andriewsky O. Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn. *Journal of Ukrainian Studies*. 2008–2009. Vol. 33–34. P. 9.

з Бостонською Радою Міжнародних Гостей, а відтак Державним Департаментом США, які засудили неузгоджену з владою поїздку радянських громадян⁴⁴. Американська зовнішня політика увійшла у глибоку фазу «розрядки», яка парадоксально не сприяла науковим і політичним проектам «реалітетників».

«Українська Наукова Офензива»

Додатковий простір для маневру з'явився у науковій політиці Омеляна Пріцака разом із кризою «розрядки», що її пов'язують із початком президентської каденції Джиммі Картера (1976–1981) і впливами його радника з національної безпеки Збігнева Бжезінського (1928–2017). Зв'язки Бжезінського з українськими еміграційними інтелектуалами є досить знаною справою⁴⁵. Студенти українського походження відвідували його лекції у Колумбійському університеті, а деякі з них близько співпрацювали з польсько-американським советологом⁴⁶. Від 1960-х епізодичні контакти з Бжезінським мав тоді ще його університетський колега Ігор Шевченко (1922–2009), серед іншого, під час відвідин Колумбійського університету делегацією дипломатів з УРСР у травні 1965 р.⁴⁷ Пріцакове знайомство з советологом можна датувати початком 1970-х років, а вже у 1975 р. між ними зав'язалося листування щодо організації польсько-української конференції і можливості приїзду до Гарварду історика Юзефа Левандовського (1923–2007) для досліджень найновішої історії польсько-українсько-російського трикутника⁴⁸. Як наслідок, Збігнев Бжезінський до 1976 р. входив до складу Visiting Committee on the Ukrainian Research Institute – окремої структури, створеної для нагляду за академічним життям Інституту⁴⁹.

⁴⁴ O. Pritsak to L. Bernard, 11.12.1973; U. Pasichnyk to J. Neal, 11.12.1973, *HUA*, Records of HURI, 858.5, box 2.

⁴⁵ Богачевська-Хом'як М. Слово про Збігнева Бжезінського. *Сучасність*. 1992. № 9. С. 121–124.

⁴⁶ Софія Слюзар допомагала редагувати видаваний З. Бжезінським часопис «Problems of Communism».

⁴⁷ CIA FOIA, «Aerodynamic», vol. 31, no. 0035, p. 1.

⁴⁸ О. Пріцак до Б. Цимбалістого, 6.03.1975, *HUA*, Records of HURI, 858.5, box 1.

⁴⁹ Z. Brzezinski to R. Shenton, 21.05.1976, *HUA*, Records of HURI, 858.15.2, box 1.

Можливість для ближчого знайомства і безпосередньої співпраці подарувала справа обміну дисидентів, у тому числі Валентина Мороза (1936–2019), на радянських шпигунів, що її Бжезинський – як представник Білого дому – організував навесні 1979 р.⁵⁰ Звільненого українського політв'язня з нетерпінням чекали у Гарварді, куди той прибув як гостинний професор. І власне тоді, як можна припустити, з'явився план «Української Наукової Офензиви», що був висланий до Білого дому наприкінці 1979 р. і став увінчанням «реалітетного» мислення Омеляна Прицака.

Особистий архів сходовознавця містить кілька документів у зв'язку з цим проектом: написані українською і польською нотатки самого Прицака, а також машинописи польської і англійської версій меморандуму з незначними відмінностями⁵¹. Звертаючись до Білого дому Прицак пропонував створення окремої Президентської Комісії, що займалася б «довготерміновим плануванням у відносинах США і СРСР, аналізувала слабкості Радянського Союзу і можливості, доступні для США». Важливе місце у діяльності Комісії відводилося б оцінці національного питання, передусім ситуації мусульман Центральної Азії і «другої найбільшої радянської національності – українців». Демографічні, політичні, економічні (індустріальний потенціал) і міжнародні (членство в ООН і історична близькість до інших країн Центрально-Східної Європи) фактори зумовлювали особливе значення України для стабільності СРСР, тимчасом як радянізація українців, посилюючи проект «советського народу», становила безпосередню загрозу для американських національних інтересів. Згадуючи про справу Петра Шелеста, знятого у 1972 р. з посади першого секретаря ЦК КПУ за звинуваченням в «українському націоналізмі», Прицак пропонував використати потенціал національної і культурної окремішності українського суспільства і, передусім, політичної еліти через «добре продуману і виконану акцію піднесення українського питання на міжнародній арені». Ставлячи справу у такий спосіб, учений непрямо посилався на доробок групи американських професорів українського походження, які від ранніх 1960-х доводили, що післясталінська відлига принесла фундаментальну зміну політичного статусу УРСР, своєрідну редефініцію відносин з Москвою у напрямі більшої автономії («Новий Переяслав»). Невипадково теж усі прихильники цієї

⁵⁰ Vaughan P. Zbigniew Brzezinski. Warszawa : Świat Książki, 2010. S. 441.

⁵¹ НБ НАУКМА. Науковий архів, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 1–35.

тези – Іван Лисяк-Рудницький, Ярослав Пеленський (нар. 1929), Ярослав Білінський (нар. 1932), Роман Шпорлюк (нар. 1933) – більшою чи меншою мірою співпрацювали з УНІГУ і належали до мережі найближчих союзників гарвардської україністики. Пріцак поділяв переконання цієї групи, а у своїй стратегії і тактиці виходив із факту обмеженості політичних і військових інструментів у ядерну епоху. Не менш ефективним знаряддям «боротьби за порятунок людства» вважав «СЛОВО». І саме воно становило квінтесенцію «наукової офензиви»⁵².

Реалізація плану передбачала такі елементи: 1) «широкомасштабний і довгостроковий проект зміцнення української національної ідентичності у Радянському Союзі», у якому ключове значення відіграв би УНІГУ; 2) співпраця з 20–50 найпрестижнішими університетами світу; 3) організація стипендій для авторитетних гуманістів (славістів, істориків, соціологів, економістів і політологів) із цих осередків для роботи над україністичними проектами; 4) підтримка публікації науково-популярних монографій з української проблематики; 5) впровадження української тематики до загальносвітової дискусії через видання книг у престижних університетських видавництвах; 6) стипендії для іноземних студентів на навчання у Гарварді; 7) заохочення випускників гарвардської програми до створення україністичних центрів у їхніх країнах проживання, а також організація щорічної міжнародної конференції з україністики; 8) створення Міжнародної Асоціації Українських Студій, що складалася б здебільшого з учених-неукраїнців; 9) розширення видавничих проектів УНІГУ у напрямі видання заборонених у СРСР публікацій; 10) надсилання публікацій до СРСР – не стільки до України, скільки до центральних бібліотек Москви, Ленінграда, Новосибірська, де українські вчені мають більші можливості ознайомитися з «небезпечною літературою». Реалізація проекту вимагала б створення постійного фонду (*endowment*) у розмірі 20 млн доларів і щорічної субвенції у розмірі 5–7 млн доларів, а впровадження його у життя зайняло б 10 років. Щоб не наражати УНІГУ на звинувачення у втраті академічної незалежності, Пріцак пропонував створення спеціальної фундації-посередника у всіх контактах з американським урядом⁵³.

⁵² A preliminary proposal for a Ukrainian Scholarly Offensive, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 1–3.

⁵³ Там само, арк. 4–6.

Омелян Прицак вважав, що незалежна українська наука може відіграти значну роль у американсько-радянській конфронтації. До концепції «наукової офензиви» переконував у такий спосіб:

«[...] будучи глибоко політичним, план не передбачає жодних політичних кроків з боку уряду. Не має, відтак, жодного ризику, що роль уряду США буде взагалі видимою [...]. Пропозиція вписується у сучасні потреби американської політики щодо СРСР. Скерована не до руху дисидентів (ефективність якого все ще залишається непевною), але до українського політичного естеблішменту, політичних і культурних еліт»⁵⁴.

Цілком у дусі «реалітетників» звертав увагу на потребу стимулювання напруги між Києвом і Москвою, що зумовить військове ослаблення СРСР через послаблення дисципліни і бойового духу українських військових та офіцерів у Червоній армії. У окремому листі до Бжезинського Прицак додатково вказував на можливість співпраці УНІГУ з Державним Департаментом у організації академічних обмінів з ученими в УРСР. Не згадував, утім, що така співпраця, а принаймні окремі контакти вже давно існували, позаяк декілька років перед тим Ігор Шевченко обговорював з Єйлем Річмондом (1923–2020), своїм давнім учнем із Колумбійського університету, а у часи «розрядки» високопоставленим чиновником Держдепартаменту, відповідальним за академічні обміни з соціалістичним табором, можливі запрошення до УНІГУ радянських українських учених. Принаймні, все це мало б продемонструвати українському науковому і політичному естеблішменту визнання «українського питання» на Заході, що стало б першим кроком перетворення «пасивного спротиву» на цілком «активну» опозицію⁵⁵.

Пропонована «наукова офензива» настільки точно враховувала фундаментальні принципи зовнішньополітичної стратегії Збігнева Бжезинського, що не слід виключати попереднього консультування із ним щодо меморандуму, ба навіть його безпосередньої інспірації. Проект уписувався у постульований советологом відхід від агресивного протиставлення комунізму на користь ідеї «мирного заанга-

⁵⁴ A preliminary proposal for a Ukrainian Scholarly Offensive, *НБ НаУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 7 (підкреслення моє).

⁵⁵ Memorandum from O. Pritsak to Z. Brzezinski. A Proposal Concerning U.S. Policy Toward the Soviet Union, *НБ НаУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 10–12; I. Sevcenko to Y. Richmond, 18.04.1977, HUA, Records of HURI, 858.15, box 3.

жування» (*peaceful engagement*), яку Бжезинський популяризував від ранніх 1960-х ⁵⁶. Реалізована за президентів Річарда Ніксона (1969–1974) і Джеральда Форда (1974–1977) політика «розрядки» і ворожі щодо дальшого поглиблення конфлікту з СРСР настрої у американському суспільстві фактично унеможливили радикальні антикомуністичні кроки. Відповідь Бжезинського полягала у протекції антикомуністичних інтелектуалів на Заході і щедрішій підтримці видавничих проєктів на кшталт польського Літературного Інституту Єжи Гедройця (1906–2000) чи української «Сучасності» ⁵⁷. Утім, навіть такі інструменти «м'якої сили» наштовхувалися на опір у Державному департаменті і ЦРУ, які торпедували усі – на їхню думку радикальні – проєкти ⁵⁸. На практиці ж Прицаковий план зaledве можна назвати радикальним, особливо на тлі ініціатив українських націоналістів із середовища Антибільшовицького Блоку Народів (АБН), очолюваного Ярославом Стецьком (1912–1986). Під впливом повоєнних бандерівських концепцій АБН виступав за революцію і збройне повстання проти більшовиків, критикував «реалітетників» за «зміновіхвістство» і досить підозріло споглядав на лівих у своїй більшості українських дисидентів. Діставалося і українському Гарварду, який раз по раз критикували за запрошення науковців з іншого боку «залізної завіси» ⁵⁹. Прицак з однаковим скепсисом ставився до бандерівських теорій національної революції, як і до наївних українських комуністів на Заході, а сам план «наукової офензиви» можна вважати лакмусовим папірцем його політичного мислення: підтримка високоякісних і політично незаангажованих україністичних досліджень в еміграції за одночасного будування мостів із материковою Україною.

⁵⁶ Brzeziński Z., Griffith W. Peaceful Engagement in Eastern Europe. *Foreign Affairs*. 1961. Vol. 39. P. 642–654.

⁵⁷ Memorandum for Zbigniew Brzezinski by Stansfield Turner, 14.03.1979, *CIA FOIA*, “QRLUMB”, vol. 3, p. 3–5.

⁵⁸ Gates R. *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*. New York : Simon and Schuster, 1997. P. 91–94.

⁵⁹ Численні дослідження історії АБН мають дуже різну наукову вартість, головню через політичну (ліву) заангажованість їхніх авторів. Див. порівняно нейтральний погляд на історію цієї організації: Holian A. *Between National Socialism and Soviet Communism: Displaced Persons in Postwar Germany*. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2011. P. 126–149. Бандерівці з АБН критикували, серед іншого, запрошення «комуністів» Ореста Зілинського і Збігнева Вуйцика. – С. Хемич до О. Прицака, 27.02.1973, *HUA*, Papers of Omeljan Pritsak, box 2.

За браком офіційних документів з американських архівів важко реконструювати усі деталі пропонованого проекту. Літературознавець і працівник УНІГУ Григорій Грабович (нар. 1943) пригадував, що допомагав Пріцакові у підготуванні меморандуму, припустивши водночас, що Бжезинський був лише «вершком айсберга», а сам документ передавався також іншим адресатам у Білому домі ⁶⁰. Виразні натяки на центрально-азійську стратегію американської адміністрації, що полягала у підтримці мусульманського націоналізму у СРСР, можуть вказувати на попередню консультацію щодо проекту з Полем Гензе (Paul Henze, 1924–2011) – колишнім працівником Радіо Вільна Європа, близьким радником Бжезинського і ключовим експертом-орієнталістом у Адміністрації Картера. З Гензе Пріцака поєднували спільні сходознавчі зацікавлення і близька дружба з паризько-чиказьким знавцем ісламу у СРСР Александром Беннінгсеном (1913–1988). Нещодавні дослідження продемонстрували значний інтелектуальний вплив Беннінгсена на американську політику, що полягав у активізації мусульманського питання для дестабілізації Радянського Союзу ⁶¹. Як керівник філії ЦРУ у Туреччині (1974–1977), а від 1978 р. шеф Робочої групи з питань національностей при очолюваній Бжезинським Національній раді безпеки, Гензе готував меморандуми з закликом збільшити фінансування підпільної дистрибуції антикомуністичної літератури за «залізною завісою», передусім у Балтійських країнах, Центральній Азії та Україні. Вказував, що за офіційними гаслами захисту прав людини, взятими Адміністрацією Картера на озброєння у риторичному поєдинку з СРСР, не доходить до реального збільшення фінансової підтримки опозиційного руху ⁶².

Не слід виключати безпосереднього зв'язку проекту «наукової офензиви» з запитом президентської адміністрації на близькосхідну експертизу. Вже у лютому 1980 р. Омеляна Пріцака запросили на брифінг у Білому домі, присвячений актуальним проблемам

⁶⁰ Бостонська Річ Посполита, запис дискусії з Міжнародної конференції до 100-річчя Омеляна Пріцака у Києві, 31.05.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iqACiVmtodY> (відвідано 22.02.2021).

⁶¹ Kalinovsky A. Encouraging Resistance. Paul Henze, the Bennisgen School, and the Crisis of Détente. *Reassessing Orientalism: Interlocking Orientologies during the Cold War* / [ed. M. Kemper, A. Kalinovsky]. London : Routledge, 2015. P. 211–231.

⁶² Memorandum From Paul Henze of the National Security Council Staff to the President's Assistant for National Security Affairs (Brzezinski), 17.04.1980, *Carter Library*, National Security Affairs, box 4, Chron File: 4/80.

Близького Сходу і Центральної Азії, у зв'язку з ускладненням ситуації в Ірані та Афганістані⁶³. У цей час увага Вашингтона і всієї американської громадськості була звернена на Тегеран, де прихильники Ісламської революції захопили у заручники понад 60 працівників посольства США. Близькосхідний вектор американської політики актуалізував початок інтервенції СРСР у Афганістані у грудні 1979 р., що стало для Омеляна Пріцака хорошим шансом вкотре використати свої сходознавчі знання для української справи⁶⁴. Серед матеріалів «наукової офензиви» зберігається окрема аналітична записка, присвячена ситуації у Ірані та Афганістані, у якій Пріцак, характеризуючи можливі сценарії виходу з кризи, звернув увагу на потребу переосмислення загальної політики щодо «Радянської Імперії» і підтримку неросійських національностей⁶⁵.

Остаточно проєкт не був підтриманий Білим домом і персонально Бжезинським, який у останній рік президентської каденції Картера постав перед низкою зовнішньо- і внутрішньополітичних невдач. Однією з причин слід вважати фантастичні фінансові запити «наукової офензиви», бюджет якої у кілька разів перевищував видатки на увесь підпільний проєкт дистрибуції антирадянської літератури у всьому соціалістичному таборі. Окрім цього, введення радянських військ до Афганістану і напруга у відносинах через вибух польської Солідарності ще більше ускладнили «будування мостів» і закінчилися введенням санкцій проти СРСР. Елементом санкційної політики стала ліквідація відкритого у 1976 р. консульства США у Києві, яка остаточно поховала будь-які сподівання на втілення Пріцакових планів. Учений запротестував від імені гарвардських українців у розпачливому листі до президента Джиммі Картера, у якому підкреслив безпрецедентність появи американської дипустанови як «крихкого моста в Україну», крізь який до столиці УРСР потрапляють «малі проблиски надії». Пріцак винятково високо оцінив діяльність обох консулів – Робіна Портера і Давида Шванца – які всіляко сприяли інтенсифікації наукових обмінів

⁶³ V. Mongiardo to O. Pritsak, 15.02.1980, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 49. Факт участі О. Пріцака у зустрічі у Вашингтоні був оприлюднений: A Newsletter for the Friends of the HURI. 1980. No 6. P. 1.

⁶⁴ Детальніше про погляди З. Бжезинського на вирішення «іранської» і «афганської» криз див.: Vaïsse J. Zbigniew Brzezinski. America's Grand Strategist. Cambridge ; London : Harvard University Press, 2018. P. 307–314, 332–339.

⁶⁵ A Proposal Concerning the Situation in Iran and Afghanistan, 15.01.1980, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 15–22.

і уможливили, серед іншого, дослідження архівістки Патриції Грімстед (нар. 1935)⁶⁶. Хоч би якими патетичними прийомами Пріцак оплакував закриття «представництва вільного світу» в Україні, залізна логіка «холодної війни» виявилася невблаганною. «Українська Наукова Офензива» не мала великих шансів на втілення, беручи до уваги нехіль Державного департаменту і слабкість позиції Бжезинського у кінцевій фазі його перебування у Білому домі.

* * *

Запрошений у 1975 р. до УНІГУ мовознавець із Польщі Богдан Струмінський (1930–1998), вражений численними контактами Омеляна Пріцака з представниками УРСР, твердив, що для інтересів Інституту той був готовий «розмовляти з кожним, навіть з дияволом», додаючи: «Він є таким-собі малим Брандтом або Кіссинджером для українців»⁶⁷. За всіх згаданих вище рис політичного темпераменту Пріцака, його зіставлення з німецьким канцлером Віллі Брандтом (1913–1992) і держсекретарем США Генрі Кіссинджером (нар. 1923) – політиками, готовими до компромісів із Кремлем в ім'я принципів *Realpolitik* – хибує певною односторонністю. Очевидно, Пріцаку не бракувало реалізму в оцінці геополітичної ситуації у світі, і для добра гарвардської україністики він йшов на контакти з представниками українського радянського естемблшменту чи зближення з політичними чинниками США. Не слід також заперечувати, що, подібно до Кіссинджера, Пріцак належав до групи вихідців зі Східної Європи, котрі зробили феноменальні кар'єри в американській Академії часів «холодної війни», де цінувалися аналітичний розум, знання мов і... обізнаність із ворожою радянською системою. Обидва, зрештою, викладали у Гарвардському університеті – ключовій кузні дипломатичних і аналітичних кадрів, тішилися поважною академічною позицією і тією чи іншою мірою збудували його советологічну і східноєвропейську програми⁶⁸. Серйозна

⁶⁶ O. Pritsak to J. Carter, 17.01.1980, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 984, арк. 13–14.

⁶⁷ B. Strumiński do I. Strumińskiej, 18.01.1976, *AIPN*, BU 00170/884, *Teczka personalna tajnego współpracownika pseudonim "Bogdan", "Aleksander"*: Bohdan Strumiński, t. 3, k. 124.

⁶⁸ Про гарвардську кар'єру Генрі Кіссинджера у контексті розвитку американських советологічних досліджень див: Ferguson N. Kissinger: 1923–1968. *The Idealist*. London : Penguin Books, 2016. P. 209–690.

відмінність між Прицаком і Кіссинджером у сприйнятті ситуації за «залізною завісою» полягала у тому, що перший, на відміну від другого, відкрито симпатизував дисидентському руху і не вважав його загрозою для балансу сил між СРСР і США. Тоді як Кіссинджер був архітектором ніксонівської «розрядки», Прицак її відкрито засуджував, а у проєкті «наукової офензиви» пропонував її радикальну ревізію. Український вчений твердив, що справжня «розрядка» полягатиме у захисті неросійських національностей Радянського Союзу⁶⁹.

Прицакове сприйняття контактів із підрадянською інтелігенцією дещо відрізнялося від мотивації чільних «реалітетників» на кшталт Всеволода Голубничого чи Івана Лисяка-Рудницького. У центр своєї наукової політики він ставив інтереси гарвардської україністики і, здається, не мав великих амбіцій у стимулюванні політичної думки у середовищі українського партійного естеблїшменту. Тверезо оцінюючи своїх радянських співрозмовників, уникав контактів із тими з них, кого вважав звичайними виконавцями розпоряджень влади⁷⁰. Прицак мав передусім академічні цілі, прагнув запевнити докторантам УНІГУ доступ до архівних документів, а своїм фундаментальним видавничим планам – підтримку з боку бібліотечних ресурсів в УРСР. Про здебільшого академічний характер зацікавлення ситуацією в Україні свідчить також профіль видаваного докторантами часопису «Recenzija: A Review of Soviet Ukrainian Scholarly Publications» (1970–1979), вочевидь взорованого на гарвардський журнал із російської історії «Kritika», а втім створеного для кращого розізнання наукової ситуації в Україні.

Характерно, що навіть «наукова офензива», хоч і ставила перед собою амбітне завдання впливу на «бойовий дух» українських

⁶⁹ A Proposal Concerning the Situation in Iran and Afghanistan, арк. 22. На конференції у Ле Мойн коледжі у квітні 1976 р. О. Прицак відкрито засудив доктрину Зонненфельда–Кіссинджера щодо Східної Європи (Проф. Прицак стверджує жакхливий стан гуманістичних наук в Україні на конференції в Ле Мойн Коледжі. *Свобода*. 30.04.1976. Ч. 80. С. 5).

⁷⁰ Характерний приклад становить рішуча відмова О. Прицака від співпраці з львівським літератором Ростиславом Братунем (1927–1995), попри захоочення канадського україніста Ярослава Розумного, який бачив у ньому потенційного союзника. Повернувшись до УРСР, Братунь опублікував у «Літературній Україні» пасквіль із засудженням «пекінської орієнтації» емігрантів і заатакував середовище «Сучасності». – Я. Розумний до О. Прицака, 26.11.1971; О. Прицак до Я. Розумного, 23.12.1971, *НУА*, Records of HURI, 858.15, box 4.

офіцерів, на практиці означала не більше, ніж підтримку українських студій на Заході та україністики у Гарварді. Така констатація не повинна, однак, надміру дивувати, адже університетський *професор* у провідному американському університеті мав значно менші можливості політичної дії, ніж *політик* у Білому домі чи *редактор* впливового часопису. Хоч би яким був вплив паризької «Культури» і Єжи Гедройця на ініціативи «реалітетників» і їхнє переконання у еволюційному характері змін за «залізною завісою», Омелян Прицак не міг відкрито втручатися у політичні дискусії, наражаючи тим самим УНІГУ на звинувачення у ідеологічній заангажованості. Американська Академія 1960–1980-х не терпіла антирадянських «яструбів», тож Прицак був змушений рахуватися також із цим внутрішньоамериканським «реалітетом».

Контакти з Україною мали також іншу, все ще малодосліджену сторону медалі, що полягала у намаганнях наголошення у американському публічному просторі справ українських дисидентів. Вже згаданий Богдан Струмінський писав у 1975 р.: «Гарвард мусить годуватися політикою: закінчилися темношкірі і В'єтнам, змудилося Чилі, араби і євреї теж сходять з агенди, тож хто інший, якщо не дисиденти зі Сходу мають привернути увагу змуджених гарвардців»⁷¹. А отже перманентні спроби запросити до УНІГУ позбавлених праці українських учених і дисидентів⁷² слід розглядати на тлі кристалізації дискурсу прав людини в американському поств'єтнамському суспільстві, Прицакової «неполітичної політики» і спроб збудувати місток до острівців вільного мислення у поневоленій комунізмом Україні.

⁷¹ B. Strumiński do I. Strumińskiej, 30.10.1975, *AIPN*, BU 00170/884, т. 3.

⁷² Окрім досить знаних намагань запросити львівського історика Я. Дашкевича, у 1974 р. УНІГУ вислав підписані ректором Гарварду Дерекем Боком запрошення до низки інших вчених: Віктора Іванисенка, Леоніда Махновця, Михайла Брайчевського, Маргарити Іванисенко. Справу полагоджували на найвищому рівні – через держсекретаря Г. Кіссинджера. А у 1978 р. УНІГУ намагався залучити щойно створене консульство США у Києві, щоб запросити Святослава Караванського. Дякуючи за підтримку ідеї славісту Дональду Фангеру, Ігор Шевченко жартома назвав її «міжнародною антикагебістською конспірацією». – Н. Rosovsky to D. Bok, 31.10.1974, *HUA*, Records of HURI, 858.15, box 2; Листи від Д. Бока, 14.11.1974, *НБ НАУКМА. Науковий архів*, ф. 10, оп. 1, спр. 1001, арк. 32–37; M. Johnson to D. Fanger, 24.02.1978, *HUA*, Papers of Ome-ljan Pritsak, box 2; I. Sevcenko to D. Fanger, 3.12.1977, *HUA*, Records of HURI, 858.15.2, box 1.